

Gyulai Éva

**Andechs–Szilézia–Thüringia–Szepesség.
Árpád-házi/Thüringiai Szent Erzsébet
és Sziléziai Szent Hedvig ábrázolása az arnótfalvi
Szűz Mária-oltáron (1490 körül)**

A Szepes vármegyei Arnótfalva (ma: Arnutovce, Szlovákia, újkori német neve: Emaus) Szent Erzsébetet ábrázoló Szűz Mária-oltára és a lőcsei Szent Erzsébet-oltár (1–2. kép) ikonográfiai „rokonsága” már Divald Kornélnak is feltűnt,¹ sőt az arnótfalvi oltár párdarabjaként határozza meg Márton mester jánosfalvi (ma: Jánovce, Szlovákia) Szűz Mária-oltárát² is, főként az igen hasonló Szent Erzsébet-ábrázolás okán (3. kép). Az arnótfalvi Szűz Mária-oltárt a legújabb művészettörténeti kutatás Márton mester 1490 körül készült műveként határozza meg, amely az 1497-ben festett jánosfalvi oltár párdarabja.³ Az arnótfalvi oltárkép a trónuson ülő Madonnát ábrázolja két női szenttel, Árpád-házi Szent Erzsébettel és Sziléziai Szent Hedviggel, a táblákon Szent Rókus, Szent Ágnes, Szent Sebestyén és Szent Luca vagy Otília. Az 1485–1490 körüli időpontra datált oltárképen a szepességi művészet német monográfiája, az 1938-ban megjelent „Schürer–Wiese” már Szent Hedviget azonosítja, s éppen Szilézia védőszentjének, Szent Erzsébet nagynénjének alakja alapján gondolták úgy a német művészettörténészek, hogy az oltár donátora Szapolyai István és felesége, Tescheni (a fejedelemség magyar megnevezésével: Tesseni) Hedvig hercegnő, hiszen a tescheni herceg lánya hazájából hozhatta az Andechs–Meráni Hedvig tiszteletét.⁴

Bár eddig a történeti kutatások háttérbe szorultak az arnótfalvi oltár és körének vizsgálatában, az írott források igazolni látszanak a művészettörténet megállapításait: a Szapolyai család közreműködését és a jánosfalvi kapcsolatot.

Arnótfalva és Jánosfalva (Szepes vm.)

Arnótfalva a 14. században a szomszédos településekkel együtt, mint Frankfalva vagy Frankvágása, Tamásfalva, Farkasfalva, Rókus a Görgeyek őseinek birtoka, a falvak neve is mutatja a korabeli családtagok és családi birtokosztály emlékét.

1 Divald 1906. 36–37.

2 Slovenská narodná galeriá, Bratislava (Pozsony). Sbirka starého umění № O 1594

3 Gotika 2003. Kat. 4. 56. 725–726. (János Végh); Elisabeth von Thüringen 2007. Katalog 255. 386–387. (Ivan Gerát)

4 Schürer–Wiese 1938. 97.

1346-ban Arnótfalva, más néven Kistamási nevű birtokból a család férfitagjai kiadják a hitbért a női örökösöknek, többek között Arnold leányának és unokáinak.⁵ Arnótfalva (Kistamási) birtokjoga a 14. század második felében változott meg alapvetően, mert 1366-ban a karthauziak kapnak jószágokat Arnótfalva, Frankvágása, Rókus és Farkasfalva falvakban.⁶ A szepesi káptalan mellett a Szepesség egyik legjelentősebb egyházi birtokosa a 13. század közepén az Arnótfalvához igen közel, de már mélyen az erdős hegységben alapított Menedékkő vagy Letonkő nevű karthauzi kolostor, amely a középkor végén 13 falu teljes vagy részirtokának örököse volt.⁷ Végül az egész falu a kolostoré lesz, amikor Frank fia Mihály fia László knini püspök, a savniki cisztercita apátság kormányzója 1396-ban az Arnódfalva, Frankenau vagy Frankfalva, Rókus, Farkasfalva nevű falvakban bírt örökségét a menedékkői vagy menedékszírti vagy letánkői/látókői (latinul: *Lapis Refugii*) karthauzi kolostornak adományozza.⁸

Arnótfalva Szent Ilona-plébániatemplomának neve feltételezi egy korábbi, ma már nem létező, illetve valahol lappangó Szent Ilona-oltár meglétét, amit az esztergomi érsekség 17. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvei igazolnak. A katolikus templomban a 17. század közepén még három oltárt találtak a vizitálók, a főoltárt, amelynek (fa)tábláira Szűz Mária és a névadó szent, Ilona képmását festették, a második oltár Szent Fábriáné és Sebestyéné, a harmadik pedig a Szűz(szent)ek oltára.⁹ A 17. század végén tett egyházlátogatás során ismét összeírták a három oltárt,¹⁰ 1712-ben ugyancsak említik mindhármát, igaz, ekkor az arnótfalvi hívek már abban sem biztosak, hogy templomuknak ki a védőszentje, többen ugyanis Szent Zsófiát nevezik meg, míg mások azt állítják, hogy mintha inkább mégis Szent Ilona lenne.¹¹ Az arnótfalvi Szűz Mária-oltár párdarabja, a Márton mester által 1497-ben festett szepesjánosfalvi/jánóci főoltár azonban főoltárnak készült, hiszen a trónuson ülő Szűzanyát itt jobbról a templom védőszentje, Szent Katalin kíséri, s a Szent Szűz és a Kisded bal oldalára festették Szent Erzsébetet.

Szapolyai István és Tescheni Hedvig

Szapolyai István minden bizonnyal még sziléziai kormányzósága alatt (1474–1481) megismerte II. Primislaus (Přemislav) tescheni herceg 1469-ben született leányát. Szapolyai István már nem volt Szilézia kormányzója, amikor egyes

5 AO IV. 334. sz.

6 Uo. 273.

7 Csánki II. 248.

8 ZsO V. 1614. sz.

9 *Habet tria altaria. Majus B(eatae) Mariae V(irginis) et Sanctae Helenae, quarum imagines in tabulis sunt depictae.* (1655/56.) SK Can. vis. № 1. pp. 111–112.

10 SK Can. vis. № 2. pp. 89–90.

11 SK Can. vis. № 3. p. 190.

források szerint 1483. augusztus 11-én, de mindenképpen 1486 vége előtt vagyis a menyasszony 14–16 éves korában elvette Tescheni Hedviget.¹² Sziléziai források alapján II. Kazimir (1477–1528), aki nagybátyját követte a trónon, 1483. augusztus 14-én 8000 aranyat adott Hedvignek nászajándékba azért, hogy lemondjon jogairól.¹³ Szapolyai István felesége, Hedvig (Teschen, 1467/1469 k.¹⁴ – Trencsén vára, 1521. ápr. 6.) a Német-Római Birodalom fejedelmének, a tescheni hercegnek egyetlen lányaként nőtt fel a hercegség központjában, Teschen (Ciecin, Lengyelország) városában és várában. Ősei, a sziléziai Piastokhoz tartozó tescheni hercegek a város dominikánus kolostorának templomába temetkeztek. Teschen Szilézia önálló, a cseh király mint választófejedelem hűbéréhez tartozó kicsiny részfejedelemsége volt, az egyházi igazgatásban pedig a lengyelországi gnieznoi érsek joghatósága alatt álló boroszlói püspökséghez tartozott, az oppelni (opolei) főesperesség egyik esperességét alkotta, a 15. században 50 plébániatemplommal.¹⁵

Hedvig Szent Erzsébet és Szent Hedvig tiszteletét Sziléziából hozhatta magával, Boroszlóban ugyanis már az 1250-es években megkezdték a Szent Erzsébet-templom építését. Szent Hedvignek nem sokkal 1267. évi kanonizációja után menyje, Anna templomot alapított Boroszlóban, majd a boroszlói domonkos kolostor Szent Adalbert-templomában emeltek 1295-ben Szent Anna és Szent Hedvig nevére kápolnát. Hedvig kultuszának terjesztésében elől járt I. Lajos liegnitz-briegi és lübeni herceg (1311–1398), aki üknagyanyját tisztelte Hedvigben, s briegi palotájában kápolnát alapított tiszteletére, gyűjtötte és drága ötvösmunkákba foglalta ereklyéit, scriptoriumában kódexet rajzoltatott legendája alapján, s elérte, hogy ünnepét bevezessék a boroszlói egyházmegye kalendáriumába és liturgiájába.¹⁶ 1300 körül Szilézia földjének és népeinek védőszentje már Szent Hedvig, bár a boroszlói püspök egyházmegyéjének patrónusa Keresztelő Szent János maradt. Hedviget IV. Kelemen pápai kanonizációs bullája (1267) már „*Polonorum patrona*”-ként említi.¹⁷

Ugyanakkor Tescheni Hedvig nemcsak tágabb hazája védőszentjét, hanem rokonát is tisztelhetette Szent Hedvigben, hiszen Andechs–Meráni Hedvig, férje révén, a Piast-ház tagja lett. Ez az eredetileg lengyel uralkodócsalád, amely Lengyelországban Tescheni Hedvig korában már nem ült a trónon, mivel a lengyel trónra jogosult főága kihalt, két oldalága, a mazoviaai és a sziléziai Piastok révén még a közép-európai uralkodói elit kebelében maradt.

12 Sroka 2005. 16–18.

13 Biermann 1984. 96–97. (1. jegyzet is)

14 Sroka 2005. 11.

15 Biermann 1894. 186.

16 Gottschalk 1964. 294–295.; Katzmarek 1996. 140–141., Klaniczay 185.

17 Mrozowich 2006. 3.; 8–9.

1. kép. Az arnótfalvi Szűz Mária-oltár.
Fénykép, Norbert Leonard (1938 k.)
(24 x 17,8 cm) KÖH F. 12322

2. kép. Szt. Erzsébet Szt. István első
vértanúval és Szt. Kristóffal a lőcsei oltárkép-
pen. Fénykép, Divald Kornél (1903/05).
(11,8 x 11 cm) KÖH F. 12725

A genealógiai táblákat¹⁸ tanulmányozva, feltűnik, hogy Tescheni Hedvig anyai és apai ágon is Piastok leszármazottja (!), hiszen apja, a sziléziai Piastok tescheni ágából, anyja, Mazoviai Anna – IV. Boleszláv, Varsó, Ciechanów, Lomsa és Polock hercegének a lánya – a mazoviai ágból való. A genealógiából az is kiderül, hogy Tescheni Hedviget nemcsak a közös uralkodócsalád, hanem anyja révén szorosabb vérségi kapcsolat is fűzi Szent Hedvighez. A szentnek ugyanis két unokája (Gertrúd és Konstancia) a Varsói–Mazoviai családból való I. Konrád unokáihoz (Boleszláv és Kazimir) ment férjhez.¹⁹ I. Konrád mazoviai herceg Szent Hedvig legendájába is bekerült, amikor ugyanis Szakállas Henrik tescheni herceget ellenfele elfogta, majd Krakkóban fogva tartotta, felesége, Andechsi Hedvig személyesen érte el szabadon bocsátását, maga ment el a kujáviai (mazoviai) herceg udvarába, a további vérontást megakadályozandó. Férje fogva tartóját megindította Isten szolgálójának, Hedvignek könyörgése, s elengedte fejedelmi foglyát. Ezt a jelenetet a Hedvig-legenda 15. század közepén íródott sziléziai változata is tartalmazza.²⁰

18 Foundation for Medieval Genealogy. <http://fmg.ac/Projects/MedLands/SILESIA.htm> és <http://fmg.ac/Projects/MedLands/POLONIA.htm>

19 Irgang 1996. 32.

20 [d]ux Conradus [...] videns Dei famulam, ferocitatem deponens, concordiam iniit ac ducem hinricum dimisit. *Mrozowich* 1996. 69.

3. kép. Márton mester: A jánosfalvi Szűz Mária-oltár (1597)
Elisabeth von Thüringen 2007. 255. kép alapján

4. kép. Szt. Erzsébet és Szt. Hedvig a Világkrónikában (1493)
Schedel 1495. Buch. ff. CCXI, CCXVI. alapján (digitális fotó)

De ha Szent Hedviggel vérrokonságban volt Szapolyai István felesége, akkor Árpád-házi Szent Erzsébetet, Andechsi Hedvig unokahúgát is rokonságában tisztelhetette! Így még inkább érthető, hogy az arnótfalvi oltáron a Mária-kultusz mellett miért éppen két egy időben élt, s egymással (és a donátorral is) rokon szent ábrázolása került.

A Schedel-féle nürnbergi nyomtatású Világkrónikába, amely az oltárképekkel közel egy időben, 1493-ban egyszerre jelent meg latinul és németül, mind

Erzsébet, mind Hedvig bekerült (4. kép). A fametszetes illusztráción Szent Erzsébet özvegyi fátyolban, jobb kezében kannával, baljában a Bajorországban népszerű hegyes cipóval (*Kornspitz*) egy ispotálybeli szerencsétlent vagy koldust táplál. A fametszet ikonográfiája összecseng a korabeli ábrázolásokkal. A krónika szövege genealógiájának és könyörületes tetteinek a vitákból jól ismert összefoglalása.²¹ A krónika hangsúlyozza, hogy Németországban lett híressé, s kiter arra is, hogy fejedelmi viseletét levetvén, gyóntatója, Marburgi Konrád szürke (vezeklő)ruhába öltöztette.²² A világkrónika Hedvig-ábrázolása szintén az ikonográfiai kánont követi, a szent szokásos attribútumaival, az apró Mária-kegyesborral és az általa (és férje által) alapított trebnitzi kolostor modelljével látható. Fejét, nyakát fátyol fedi. A szöveg, az Erzsébet-történethez hasonlóan hangsúlyozza fejedelmi származását, igaz, apját badeni örgrófnak titulálja. Említi a kitzingeni zárdában eltöltött gyermekéveit, majd házasságát Sziléziai Henrikkel, hat gyermekének születését, megemlékezvén legidősebb fiáról is, aki a tatárokkal vívott liegnitzi csatában esett el, majd a Boroszlóhoz közeli trebnitzi cisztercita zárdá alapítását sorolja, amelyben száznál is több előkelő lányt bíztak lánya, Gertrúd apátnő gondjaira.²³ Az Erzsébetről és Hedvigről készült Schedel-féle illusztrációk Nürnbergben, Frankföld központjában és az európai szellemi élet centrumában ugyanazt az ikonográfiai típust mutatják, és ezzel hasonló spirituális üzenetet közvetítenek, mint az arnótfalvi táblakép Mária társaságában álló alakjai: a könyörületességét és a vallási buzgóságát.

Lapis refugii

A Szapolyaiak kegyuraságát még alig vizsgálta a *történeti* kutatás, tény, hogy Szapolyai Imre és István mecénásként és patrónusként kápolnák, oltárok, síremlékek donátorai voltak, s a Szepességet ugyancsak kitüntették egyház- és művészetpártoló tevékenységükkel.²⁴ Lehetséges, hogy Hedvig, bekerülvén a szédületes és hihetetlenül gyors karriert befutott, a machiavellizmustól sem idegen Zápolyák családjába, amely még csak tanulta a főúri kegyuraság és mecénatúra nem

21 Elizabeth filia regis hungarie [...] Totis igitur viribus pietatis operibus se contulit. In quibus optime usque ad mortem praeseuerans delectabilia ori proprio subtrahens pauperibus ministrabat. eosque balneabat et lectos eorum sternebat. eosque tegebat. fila trahebat. vasa coquinaria mundabat. hospital pauperum construxit. *Schedel* 1493. Liber. f. CCXI

22 Sant Elizabeth... eins lantgrafen zu hessen eelicher gemahel hat nach der gepurt unsers haylands tawsent Ilc XXX jar in teutschen lande geleuchtet. von jugent auff gotzdienstlicher vbung geflißen und alle ire werck in got goerdnet. [...] empfieng von maister Cunrats von Marpurg hand einen groen rock. *Schedel* 1493. Buch. f. CCXI

23 Sant Hedwig. Hedwig ein hertzogin von Poln [...] hat ein edels closter cisterier ordens zu Trebnitz nit verre von Preßlaw gepawen, und darinn Gertrawten ir tochter uber hundert iunckfrawen zu ebtissin gesetzt... *Schedel* 1493. Buch. f. CCXVI

24 A Szapolyaiak egyházi mecénatúrájáról bővebben: *Fajt* 2003.

könnyű feladatát és szabályait, a kegyesség, az egyházpártolás otthonról, a tescheni fejedelmi udvarból hozott szokásait és mintáit kívánta új hazájában és családjában meghonosítani. Talán ezért választotta a házaspár a menedékkövi karthauzi kolostor falujának templomát, hiszen ezzel a szerzeteseket és híveiket is támogatta.

A támogatásra ugyancsak rászorultak a karthauziak, hiszen a huszita háborúk hatalmas pusztítást végeztek kolostorukban, ráadásul nem sokkal korábban egy erdélyi származású, s a Bécs melletti Mauerbach karthauzi kolostorban fogadalmat tett szerzetest választottak Menedékkő kolostorának élére, aki alkímiával és aranycsinálással foglalkozván, elpredálta a kolostor vagyonát, ezért letették a perjelségről. Érdekes, hogy a generális káptalan az alkimista után 1478-ban szintén Mauerbachból küldött új perjelt, Nicolaust, hogy megreformálja Menedékkőt, ő egyébként osztrák kolostorában is perjel volt, s a rendtörténet szerint mind a császárral, mind Mátyás királlyal jó kapcsolatokat ápolt.²⁵ Miklós perjel is a seizi karthauziaknál kezdte pályafutását 1456-ban, 1473-ban került a Bécs melletti Mauerbachba, amelyet egyébként Menedékkőnél pár évvel később alapítottak a 14. század elején ugyancsak seizi szerzetesek, s a mauerbachi rendtörténet szerint nem 1478-ban, hanem 1484-ben küldték a Szepességbe, majd 1491-ben egy másik osztrák kolostor, Freudental élére helyezték, itt halt meg 1498-ban.²⁶

Az osztrák karthauzi szerzetes, akiről rendtársai úgy tudták, hogy a legmagasabb körökben forgott, talán még korábbról ismerte Szapolyai István hadvezért, vagy hírből hallott felőle, Szapolyai ugyanis 1477-ben részt vett Mátyás Ausztria elleni hadjáratában, majd később is hadvezérként szolgált a császár ellen Ausztria földjén viselt háborúban, sőt Bécs 1485. évi megszállásában is részt vett, s még osztrák birtokot is kapott Mátyástól.

Mindez azonban csak feltételezés, tény azonban, hogy özvegye, Hedvig különös gondoskodással viseltetik Menedékkő iránt. A kolostortörténet leírásában szerepel, hogy 1506-ban, vagyis 6 évvel férje halála után kivételes engedélyt szerez a generális káptalantól, s ennek birtokában az udvarában élt hölgykoszoruval meglátogatja a férfikolostort.²⁷ A rendtörténetben plasztikusan jelenítik meg az igencsak szokatlan alkalmat, amikor a kolostor iránti elhivatottságát követve Hedvig, hajadonok és asszonyok koszorújától övezve, belép a magas hegyre épült férfikolostorba, s azt gyönyörűen felékesíti. Látogatása során két újabb cellát alapít a néma barátoknak, a kolostortemplomot két oltárral és más díszekkel gazdagítja, a főoltárra is új táblaképet festet. A szerzetesek méltán tekinthettek rá

25 [1478] Nicolaum, qui antea in Maurbach Prior, & Visitator Provinciae fuit hic juxta possibilitatem suam, quantum paupertas domus suppetebat, diligenti cura ruinosa reformavit, & novas structuras erexit: ipse magnam familiaritatem cum Imperatore, ac Rege Mathia habuit, & ab eo plura impetravit. Fundatio Lapidis Refugii (Wagner)

26 Jaritz 1999. 378.

27 Pirhalla 1899. 123–124., Sroka 1996. 397., Sroka 2005. 66–67.

úgy, mint anyjukra, sőt második alapítójuknak nevezték.²⁸ Hedvig látogatásakor nem lehet, hogy ne jusson eszünkbe a kolostoralapító Sziléziai Szent Hedvig, aki Szilézia elitjének leányait és asszonyait gyűjtötte a trebnitzi kolostorba, ahogyan az 1508-ban íródott ferences Nádor-kódex írja: „sok szizeket gondja alá veszen vala, és némeleket apácáságra, némelyeket házasságra ad vala... mind mene (= mennyi) jövedelme neki vala, klastrombelieknek és szegényeknek osztotta vala”.²⁹

Tescheni Hedvignek nem volt módja Magyarországon kolostort alapítani, pedig rokonának és védőszentjének ez volt egyik legemlékezetesebb buzgó cselekedete, e helyett a nádor felesége, majd özvegye már meglévő rendházakat támogatott, köztük is leginkább a Szepesség ősi kolostorát, Menedékkőt. Hercegnőként és a Szapolyai család tagjaként, majd fejeként udvart tartott fent a trencséni várban, ahol apródokat, nemes ifjakat, illetve az elit leányait és asszonyait nevelte, gondozta; egyszerre világi és spirituális céllal és tartalommal.

A cellák építése és az oltárok felállítása mellett Hedvig gondolt a szerzetesek mindennapjaira is, Schmegén (= Szepessümege, Igló mellett, közel Arnótfalvához) falu mellett halastavat ásott nekik, s 4 tarcali szőlejét is a kolostornak adományozta.³⁰ Egy 1509-ben kelt adománylevelében, amellyel a karthauziak Hernádon álló malmát felmenti a földesúri szolgáltatások fizetése alól, megemlékezik arról a kivételes szeretetről, amellyel ő a karthauziak iránt viseltetik a szerzetesek szent élete és tekintélye miatt, s emlékezteti az adományosokat arra, hogy Szapolyai Imre és István nádor egykor úgy rendelkezett, hogy a Keresztelő Szent Jánosról elnevezett kolostor szerzetesei kötelesek mindennap misét mondani lelki üdvükért. Hedvig és fiai az oklevélben kitérnek Keresztelő Szent János, Krisztus előfutára iránt érzett kivételes áhítatukra is, hozzá könyörögnek, hogy a földön és mennyben egyaránt segítse meg őket.³¹

Ikonográfia – oltárkép

Mind a jásnosfalvi, mind az arnótfalvi oltár a Boldogságos Szűz, illetve Szent Erzsébet elmélyült kultuszát jelzi a 15. századi végi Szepességben, s az oltárok művészi kvalitása nemcsak a mesterek felkészültségét, hanem a donátorok igényességét is dicséri.

28 D(omi)na Hedwigis... impetrata a Capitulio nostro Generali autoritate, coenobium Lapidis Refugii, ex devotione intravit cum honesta comitiva virginum, ac Mulierum, decenterque ornavit illud: fundavit namque duas cellas, & Basilicam cum duobus Altaribus, tabulis, ac ornamentis; insuper unam tabulam ad magnum altare, ...& multa pietatis opera fecit Monasterio ita, quod merito dici poterat Mater; & fuit Mater nostra, & fundatrix Monasterii, & habet memoriam perpetuam; quia amavit fratres valde; qui saepissime ad eam intraverunt per cellas, quas fundavit. Fundatio Lapidis Refugii (Wagner)

29 EK Nádor-kódex ff. 266–267.

30 Fundatio Lapidis Refugii (Wagner)

31 Wagner 1774. I. 428.

5. kép. Szt. Erzsébet ezüstkannája
(13. század)
Fürst zu Solms-Braunfels'sche
Kunstammlungen.
Elisabeth von Thüringen 2007.
172. kép alapján

Az arnótfalvi képek ikonográfiai programja talán még közelebb vihet a donátorok és az eredet megfejtéséhez. Az aranyozott brokátmustrás háttérű oltárképen Szent Erzsébet és Szent Hedvig a trónoló Mária és a kisdéd jobb és bal oldalán áll. Erzsébet viselete a világiasabb: súlyos, ékköves csattal összefogott sötétvörös aranszegélyes palást, alatta aranszalaggal díszített lila ruha, fején a nyaka alatt áthúzott és homlokát is fedő, kitűzővel díszített főkötő; egy ifjú fejedelemnő portréját látjuk. Ékszerekkel is hangsúlyozott eleganciája mellett a legfeltűnőbb talán fedetlen nyaka, amely erősíti világias és ifjúságot sugárzó megjelenését.

A jánóci/szepesjánosfalvi oltár ikonográfiai szempontból is az arnótfalvi táblakép párja, hiszen a két művet és szellemiségüket leginkább Szent Erzsébet ábrázolásának feltűnő hasonlósága miatt lehet összekapcsolni. Erzsébet mindkét képen egyetlen palástcsattal összefogott vörös köpenyt visel, a palást vörös (liturgikus) színe a szegények iránti szeretetre utal.³² A fiatalasszonyos főkötő is hasonló, mindkét alak fejét aureola övezi. A köpeny alatt viselt ruha azonban különböző, a jánóci szentre aranybrokátot adtak, míg az arnótfalvi Erzsébet viselete egyszínű. A hasonlóságot fokozza az attribútumok azonossága, a gyümölcsöstál és a kanna.

A füles, gombos-fedeles fémkanna pontos mása és párja a Schedel-féle fametszeten ábrázolt attribútumnak, amely a 15–16. századtól Erzsébet széles körben ismert ereklyéje, s ma is megvan Braunfels kastélymúzeumában (Fürst zu Solms-Braunfels'sche Kunstammlungen) (5. kép).³³ Ez a 13. századból való aranyozott fedeles ezüstkanna, fedelén kristálygombbal a 17. század közepén szerepel először az altenbergi kolostor leltárában, itt volt *magistra* Erzsébet Gertrúd nevű leánya.³⁴ A Salzburghoz közeli Laufen plébániatemplomában 1500 körül felállított oltár belső szárnyán, amelyen Szent Erzsébet egy leprást fürdet, a művész a szolgáló kezébe adta a későbbi ereklyét,³⁵ vagyis a kannatípus Közép-Európában

32 Elisabeth von Thüringen 2007. Katalog 255. (Ivan Gerát)

33 Erzsébet kannájáról bővebben: Sankt Elisabeth 1981. Kat. 144. (C.–W.Clasen); Elisabeth von Thüringen 2007. Katalog 172. (Maria Stürtzenbecher)

34 Sankt Elisabeth 1981. Kat. 144. sz. 532. (C.–W.Clasen)

35 Kirchenstiftung Mariä Himmelfahrt, Laufen. Elisabeth von Thüringen 2007. Katalog 258.

már a 15. század végén állandósult Szent Erzsébet ikonográfiájában mint a könnyörületesség jelképe, amihez nem kevéssé járulhatott hozzá a Schedel Világkrónikája. Szinte már meg sem lepődünk, hogy a kanna a szepeshelyi templom egyik oltárán is feltűnik. A Mária halálának szentelt, feltehetően 1489 után készült oltár egyik külső táblájára Szent Erzsébet képét helyezték, tállal és az ismert fémkannával a kezében, a képet azonban az újkorban átfestették (6. kép).³⁶

6. kép: Szt. Erzsébet a szepeshelyi Mária halála-oltár külső szárnyán (1489 k.)
(A szerző felv.)

Az arnótfalvi oltár Szent Hedvig-ikonográfiája az özvegyet, illetve a trebnitzi kolostorba vonuló, és az egyszerű szürke ruhát magára öltő asszonyt idézi. Hedvig legendájában hangsúlyos említik, hogy nem viselt skarlátból és egyéb drága posztókból készült ruhát, jóllehet őrgrof lányához méltóan öltözött. Fején sohasem hordott hosszú leplet, sem redőzött fátylat, keblére nem tett ékszert, nem volt aranygyűrűje. Ruhája olykor kopottas, rongyos volt, nem hivalkodott a drága prémes öltözékek váltogatásával, télen-nyáron egyszerű ruha és köpeny fedte sovány testét.³⁷ Az 1508-ban ferences scirptoriumban keletkezett Nádor-kódex

36 Radocsay 1955. 439., Divald 1906. 54–56. Végh 2003. 384–385.

37 Tante hec humilitatis extitit, quod a sua iuventute vestimento de scarlateo et pannos superflue sumptuosos non ferebat [...] In eius capite non nigra, glauca, nec alia pepla, nec crispata videbantur velamina, pectusque illius nec monilia aurea, nec gemmis circumposita, nec digitos suos anuli aurei decorabant. [...] Dimissis quidem multifariis ac variis vestibus et pellicis solo pallio et tunica simplici estate hyemi corpus macilentum contegebat... Mrozowich 1996. 67–68., 71.

magyar nyelvű Hedvig-vitája is megemlékezik pompakerülő öltözködéséről: *So-ha subát és egyéb nemű bőrrrel csenált ruhát nem viselt, akarmel nagy hideg volt, és csak egy szoknyába és egy rossz palástba jár vala.*³⁸ A szent legismertebb attribútumával, a kolostor-makettel ábrázoltatik. Egyszerű, a vezeklők és szerzetesek viseletét idéző ruhájával éles ellentétben áll rangjának kifejezője, a nyakát és vállát fedő fehér fátyolra helyezett hercegi korona. A német-római birodalmi rangot kifejező *Herzogshut*, a hercegi főveg vagy korona csak a 15. században jelenik meg Hedvig ikonográfiájában,³⁹ a 14. században még csak apját ábrázolják a fejedelmi (de nem koronás uralkodói) címét jelző koronával.

Az arnótfalvi oltárképen Mária nem tűnik ki kísérői köréből, trónusa magas, ezért feje egy vonalba esik a két másik alakéval, viselete az Erzsébetéhez hasonlóan gazdag, fejedelmi. Feltűnő a Mária szüziességét kifejező hosszan leomló hullámos haj és a két, így is mondhatjuk, „asszonyszent” viseletének ellentéte. Három asszony, három életkor, az életszentség három különböző megnyilvánulása. Szűz Mária a hajadonságot, szüziességet és a Krisztus iránti mély szeretetet, Erzsébet a fiatalasszonyi életkort és státust, a szegények iránti bőkezűséget, alázatot, a világi asszonyok életszentségét, Hedvig pedig az idős kort, az egyház iránti elkötelezettséget és a szerzetesi éthoszt képviseli. Szent Hedvig családjában elevenen élt Szent Erzsébet kultusza, amit a kora újkori jezsuita hagyomány alapján Hevenesí Gábor jezsuita szerzetes is megörökített a magyar szentek életéről először 1692-ben megjelent művében. Amikor Hedvig szent életű lánya, Gertrúd trebnitzi apátnő (aki Szent Erzsébet lányához, Gertrúd altenbergi főnöknőhöz hasonlóan a Magyarországon meggyilolt Gertrúd királyné nevét viselte, az előkelő frank családból származó Szent Gertrúd apátnőre emlékezve) halálához közeledett, a kolostor kincsei közül magához vette azt a fátylat (*capitis velum*), amelyet még anyja, Szent Hedvig örökölt Szent Erzsébettől, aki egykor maga is viselte, hogy emlékeztesse a két szent kivételes erényeire, Erzsébetnek főként mély alázatosságára, Hedvignek pedig szigorú, aszketikus életvitelére, illetve mindkettőjüknek a nélkülözők iránti jótéteményeire. Példájukhoz ő maga is méltó akart lenni, s a világi életből távozva velük kívánt a mennyben örökre egyesülni.⁴⁰

Ikonográfia – szárnyak

Az arnótfalvi oltár belső szárnymező négy tábláján felül két férfiszent, alul két női alak, Szent Ágnes és Szent Luca (vagy Otília) látható (*1. kép*). Szent Ágnes szűz vértanú azonosítása attribútuma, a bárány alapján igen könnyű, a másik

38 EK Nádor-kódex f. 270.

39 *Kaczmarek* 1996. 141.

40 S. GERTRUDIS VIRGO, filia Sanctae Hedvigis, quae fuit matertera Sanctae Elisabeth. [...] Qua vivis erepta, summi thesauri loco capitis velum, quo Diva olim Elisabeth usa fuerat, et ab ea ad Matrem Sanctam Hedvigem pervenerat, adepta in eo urtiusque virtutis memor... *Hevenesí* 1737. 19.

szent azonban már kérdéseket vet fel. Attribútuma, a szempár ugyanis Szent Luca (Lucia) és Otília ikonográfiájából is ismert. A kutatás a legutóbbi időben hajlik az alakban Otíliát látni,⁴¹ aki vakon született egy elzászi hercegi családban, ezért apja eltaszította, s így egy bajor apácakolostorba került. Bár legendája nem mentes az üldöztetéstől, nem tartozik a római egyház mártírjai közé, s mindig apátnői habitusban ábrázolják, kezében könyv és két szem, mert a szembetegek védőszentje. Az arnótfalvi szent azonban nem lehet Otília, hiszen *pálmaággal* láthatjuk, ami a keresztény ikonográfiában egyértelműen a vértanúság jelképe. Szent Ágnes is pálmalevelet tart, akárcsak Szent Luca felett Sebestyén, így alul a római egyház „klasszikus” női vértanúi jelennek meg. Otíliát feltehetően azért azonosították a szenttel, mert a szempárt egy könyvön tartja, míg Lucia általában tálon mutatja mártíromsága jelképét.

A két gazdag viseletben megjelenő vértanú nőiségével is kapcsolódik az arnótfalvi oltár ikonográfiai programjába, Erzsébet és Mária asszonyi, sőt egyikük özvegyi viselete a két mártírszent, Ágnes és Luca „hajadon fejével” is kontrasztot alkot. Egyébként mind Erzsébet, mind Hedvig anyaként lett szent, sőt szentségük lányukban folytatódott. Hedvig lánya, Gertrúd, a trebnitzi kolostor szent életű apátnője lett, míg Erzsébet lánya, ugyancsak Gertrúd, az altenbergi kolostor élére került. A Szűz Mária-oltár belső tábláin így – a Szűzanyát nem számolva – négy női szent jelenik meg, a nőiség szinte uralja a kompozíciót, a főhely azonban, a Boldogasszony oldalán, a két közép-európai fejedelemszontyot illeti meg. Az oltárt egyébként a szentek ikonográfiájában kevésbé jártas egyházlátogatók is úgy írták be a leltárba 1655/56-ban: *Tertium [altare] SS. Virginum*⁴² a harmadik a szent szüzek oltára.

A férfiszentek, Rókus és Sebestyén együttes megjelenése már sokkal egyértelműbb, ők a „pestisszentek”, a járványt elhárító szentek, akiket a 15. századtól gyakran együtt ábrázolnak. Hogy miért volt rájuk különös szükség az 1480-as években? Természetesen a pestis miatt, amely Mátyás hadjáratait is fenyegette, a cseh király 1485-ben Prágát is kénytelen volt elhagyni a járvány dühöngése miatt.

A két „pestisszent” hagyományos ikonográfiájával szerepel, Sebestyén a mártíromságára emlékeztető nyílveszőkkel, illetve a vértanúknak kijáró pálmaággal. Feltűnő, hogy a szentet a kor főúri divatja szerint öltöztette fel a művész, Márton mester, mind visszahajtott szélű sapkáját, mind gazdag prêmes bársony-subáját tekintve. Szent Rókus, aki Sebestyénnel ellentétben nem vértanú, ezért a pálmaág hiányzik a kezéből, zarándoknak öltözve, combján sebbel, mellette a sebre mutató angyallal, lábánál kutyával ábrázolják, szokásos ikonográfiájában. Alakja azonban mégis figyelmet kelt, mivel az arnótfalvi oltár Szent Rókus egyik legkorábbi magyarországi ábrázolása. Rókus ugyanis a „modern szentek” közé tartozott, csak a 13. század végén született, évtizedekkel Erzsébet és Hed-

41 Gotika 2003. 4. 56. (János Véghe)

42 SK Can. vis. № 1. p. 112.

vig működése és kanonizációja után. Kultusza éppen a kép születésének idején támad fel Velencében, 1485-ben ugyanis a velenceiek ellopják Montpellier-ből Rókus relikviáit, és megalapítják a híres San Roccot. Legendája ugyan már ismert, 1482-ben Bécsben és 1484-ben Nürnbergben már német nyelven is nyomtatják (*Historie von S. Rochus*), éppen a pestisjárvány miatt. Ismerete és tisztelete azonban távolról sem általános, főként nem a Magyar Királyságban, úgy is fogalmazhatunk: ő inkább a társadalmi elit szentje; a nürnbergi Szent Lőrinc-templomban éppen 1485-ben alapítják a híres Rókus-oltárt, amelyen Szent Rókus szintén Sebestyénnel együtt látható.

Az ikonográfiai program némileg módosul, vagy inkább új színezetet kap, ha az arnótfalvi Mária-oltár szentjei közé felsorakoztatjuk a külső táblák figuráit is. Ezek időközben már elhalványultak, de a 20. század elején még nyomokban láthatók voltak. A nagyhéten látható oltárképek ugyancsak négy szentet ábrázoltak, négy férfit, Szent Istvánt, Imrét, Szent Adalbertet és Szent Miklóst,⁴³ vagyis a magyar Szentkirályokat (László nélkül!) és a csehországi származású, de Lengyelországban és Magyarországon is működött Adalbertet, aki az első esztergomi préposti templom névszentje is volt.

Adalbert (lengyelül: Wojciech) nemcsak Lengyelországban, Csehországban (Prága második püspöke volt), hanem a lengyelek és németek, valamint csehek lakta Sziléziában is vallásos tisztelet tárgya volt, amit erősített, hogy a gnieznoi/gneseni érsekség, amelyhez a boroszlói egyházmegyei is tartozott, szintén Szent Adalbertet/Vojteket választotta patrónusának, akinek ereklyéit 1000 körül már a főegyházmegye katedrálisában őrizték. Adalbert kultusza, bár nem veteledhetett Szent Hedvigével, a kései középkorban szélesebb lett Sziléziában, több plébánia is viselte a nevét.⁴⁴ Boroszlóban a középkorban a domonkosok Adalbertnek szentelték templomukat, s ebben állították fel az egyik első Hedvig-kápolnát. A Szepesség egészen a 18. század végéig az esztergomi főegyházmegye joghatósága alá tartozott, így az esztergomi préposti templom majd főszékesegyház patrónusának tisztelete az érsekség területén mélyebb volt, mint az ország más vidékein.

Ha az arnótfalvi oltár főtáblája és a belső képek inkább az idegenséget, a Magyarországon kívüli világot jelenítették meg a korabeli szemlélőnek, hiszen egyik-másik szent még ismeretlen lehetett a kortársaknak, a férfiszentek, kivált a Szentkirályok már mindenkiben a közelség, „otthonosság” érzetét ébreszthették fel. Az Árpád-ház szentjei és az Árpád-háziak szent püspöke, Adalbert feltétlenül a Magyar Királyságot, az ország és elitje szuverén politikai, sőt spirituális hatalmát volt hivatva kifejezni. Árpád-házi/Thüringiai Szent Erzsébet lehetett a kapocs a két szféra között, aki magyarként német szent lett, ahogy Andechs-

43 *Divald* 1906. 36. A pozsonyi katalógus Szt. Miklós helyett Szt. Mártont nevezi meg. Gotika 2003. 4. 56.

44 *Mrozowicz* 2006. 5–6.

Meranoi Hedvig németként sziléziai (lengyel?, cseh?, német?). Talán hasonló funkciót kapott Adalbert szerepeltetése is. A szentek két szférája a nyugati, illetve közép-európai szentség egységének, a nyugati egyház és az európai politikum, valamint a politikai és spirituális hatalmat egyaránt képviselő magyarországi szentek „összeboronálásának” üzenetét hordozza. Ez I. Mátyás, II. Ulászló és a Szapolyaiak regnálásának korában talán a hatalmi ambíciók jogosságát vagy létjogosultságát is jelenthette. Ha a szenteket mint patrónusokat, névadókat tekintjük, feltűnik, hogy a Szentkirályok, István és Imre nevét viselték a Szapolyai-fivérek is. Szent István és fia a szepeshelyi prépostsági templom Szapolyai István által emeltetett Mária koronázása-oltárán is megjelennek.⁴⁵

A jánóci és arnótfalvi oltár azonban mindenek előtt a Mária-kultusz „termékei”, hiszen a szentek mindkét oltáron kísérői, „társalkodói” a Boldogságos Szűznek és fiának. Tescheni Hedvig Mária iránti áhítatának bizonyítéka, hogy férje halála után majdnem tíz évvel, 1507-ben fiaival, Jánossal és Györggyel együtt mentesítik a földesúri járadékok alól a Szűz Mária tiszteletére alapított sajlóádi (Borsod m.) pálos kolostor két (Hejő)keresztúron lévő szőlőjét, s cserébe azt kéri a ládi pálosoktól, hogy minden szombaton mutassák be Sárlos Boldogasszony (*de visitatione B. M. V.*) énekes miséjét az adományozók lelki üdvéért.⁴⁶ Sárlos Boldogasszony, vagyis a várandós Erzsébet és Mária találkozásának ünnepe, amely a ládi kolostor névünnepe is volt, az adomány idején még alig egy évszázados az egyetemes egyházban (1389), s Magyarországon elsősorban az obszerváns ferencesek terjesztették,⁴⁷ az özvegy hercegnő pedig tovább terjesztette birtokán, Borsod megyében. Hedvig hercegnő ekkor még nem tudhatta, hogy ennek a kolostornak lesz majd perjele Utyeszenics–Martinuzzi György, aki az adományozás idején éppen Hedvig udvarának ifjai között nevelődött. Hedvig ugyanis férje halála után is gondoskodott az elhunyt nádor híveiről, a Szapolyai-familiárisokról, s udvarában apródokat, fegyverforgató ifjakat nevelt, erről a kortárs főpap és történetíró, Verancsics Antal is megemlékezik.⁴⁸

45 *Frajt* 2003. 408.

46 MOL DI 38865

47 *Bálint* 1977. 1. július 2.

48 [Utyeszenics György Corvin Jánostól 1504-ben] a nagy hírű sziléziai tesseni hercegi családból származó, királyi erénnyel és férfias jellemmel bíró Hedvig fejedelemasszonyhoz került sorsa jobbra fordulásának reményével, mert hallotta barátaitól, hogy apja tisztas hírnévre tett szert János király nemzője, István nádor, Mátyás király hadvezére vezénylete alatti vitézkedésével. [...] Mivel Utyeszenics lépten-nyomon azt hallotta, hogy apját annak idején Hedvig kivételes kegyében részesítette, ez őt is az asszony iránti feltétlen hűségre vezérelte. Sem vélekedésében, sem reményében nem csalatkozott. Hedvig ugyanis kedvesen fogadta, s legott arra érdemesítette, hogy felvegyék az előkelők fiainak osztályába, akiknek szolgálataira maga a fejedelemasszony tartott igényt. (A szerző fordítása) *Verancsics* 1857–1875. I. 31–32.

Szent Erzsébet-oltár, Lőcse

Ha az ikonográfiai programokban elrejtett, vagy nem is annyira elrejtett politikai üzeneteket illetően tovább lépünk, vizsgálódásaink közé feltétlenül fel kell vennünk az 1493-ban készült lőcsei Szent Erzsébet-oltárt, igaz, a művészettörténet újabb kutatásai szerint attribúciója nem lehet azonos a két korábbi alkotással.⁴⁹ A Szent Jakab-templom oltárai között számon tartott szárnyasoltárt eredetileg nem mai helyén állították fel, hanem a német telepesek által a város falain kívül alapított 13. századi Szent Erzsébet-egyházban. Ez a templom akkor épült, amikor a szepességi Bártfán és a Szepességhez közeli Kassán a Németországból érkező telepesek, vallási kultuszukat új hazájukba is magukkal hozva, templomot emeltek Szent Erzsébetnek.⁵⁰ A lőcsei óváros falain kívül létesült Szent Erzsébet-templomot, s a körülötte fekvő településrészt azonban 1532. június 7-én a város kénytelen volt leromboltatni, mert az épületek nagy veszélyt jelentettek Lőcse védőinek, ezekből ugyanis a Lőcse ellen vonuló késmárkiak könnyen támadhatták a városfalakat.⁵¹ A templommal alig foglalkozott a várostörténet-írás, s régészeti feltárása sem történt meg, ellentétben az ugyancsak a falakon kívül állt Szent Lélek-egyházzal, amelynek alapjait kiásták és dokumentálták az archeológusok.

A Szent Erzsébet-oltár minden bizonnyal a falakon kívüli Szent Erzsébet-egyházból került be a lőcsei Szent Jakab plébániatemplomába 1532-ben. Az oltárt a 17. századi canonica visitatiók nem említik, feltehetően azért, mert alapzata elenyészett, s csak 1859-ben felében készítették hozzá új építményt. Az 1712. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv azonban már azt írja, hogy a torony melletti két kápolnát Szűz Máriáról, illetve Szent Erzsébetről nevezték el a bennük elhelyezett, egyébként igen elhanyagolt oltárról.⁵²

A lőcsei oltáron a korabeli főúri és fejedelmi elit gazdag viseletében feltűnő, nemcsak a jótékonyságot, hanem a női szépséget is megjelenítő Szent Erzsébet már maga a fő alak, s a római egyház olyan fontos szentjei, mint a Bajorországban kivételes kultuszt élvező Szent István első vértanú és az Ausztriában, Lengyelországban, sőt majd az újkori Magyarországon is különösképpen tisztelt, mártíriumával, működésével is Közép-Európához kapcsolódó, az „óperenciás tengerbe”, vagyis az Enns vizébe dobott, és ott megfulladt Szent Flórián csak kísérik. A belső szárnyképeken az egyház első vértanúja és Szent Erzsébet azonos rangra emelkedik, hiszen mindketten legendájuk két-két jelenetével szerepelnek, az ókeresztény mártíromság és a „modern” világi szentek életszentségének szembeállításaként (2. kép).

49 *Fajt* 2003. 411–412., *Gotika* 2003. 4. 54. (János Végh)

50 *Javorský* 1997/98. 45.

51 *Javorský* 1997/98. 45.

52 *Sunt duo alia sacella seu capellae retroversus ad turrim intra ecclesiam. Una Beatae Virg(ini) Mariae, altera S. Elisabethae dicatae; et in hac et illa singula sunt altaria. (1712) SK Can. vis. № 3. p. 2.*

Erzsébet, aranybrokát ruhában és drága, súlyos posztóból készült köpenyben, divatos fejdísszel kezében ugyancsak gyümölcsöstálat tart (szőlő és alma?), de a szegények táplálása itt már „kézzel fogható”, hiszen jobb kezével egy lábához térdeplő koldust etet, természetesen szőlővel. A koldus baljában rózsafüzért tart, ami igencsak „nóvum” a 15. század végén, hiszen a domonkosoktól kiindulva csak 1475-től „kodifikálták” tiszteletét és használatát. Igaz, már a korábbi századokban is része volt a magánáhítatnak, így Szent Hedvignek a zsolozsmáskönyv mellett a rózsafüzér is attribútumai közé tartozik.⁵³ Erzsébet jobbján, a „főhelyen”, István diakónus, első vértanú áll, hosszú karingben és miseruhában, a kazulába rejtett bal kezével vértanúsága emlékeként köveket, illetve egy pálmaágot tart. Az oltár középső táblája mellett István vértanú mellett két jelent látható legendájából, a másik oldalon ugyancsak két jelenet Szent Erzsébet életéből. A harmadik szent, Flórián, térdig érő (római) tunikában és hosszú prêmes köpenyben baljával egy égő házat olt, jobb kezében vörös zászló. Alakja, kultuszán túl, talán valamilyen korabeli tűzvészre utal.

Szent Erzsébet, Szent István diakónus és Szent Flórián együttes szerepeltetésével a szemlélő és ájtatosságot végző hívő képzeletbeli zarándokutat járhat be Bajorországtól, Thüringián keresztül Felső-Ausztriáig, s a három szent kegyhelyétől visszatérhet tiszteletük legkeletibb helyszínére, a Szepességbe, ahol ugyancsak a német nyelv és kultúra az uralkodó.

A művészi program azonban módosul a külső szárnyakon, a belső képek mozgalmassága után 4 statikus, a belsők művészi kvalitásától messze elmaradt tábla következik (7. kép). Az említett külső képek ikonográfiai programja talán közelebb visz a donátornak ha nem is a személyéhez, de legalább a köréhez, a város falain kívül feküdt Szent Erzsébet-egyház patrónusát ugyanis még nem tárta fel az egyháztörténeti, történeti kutatás. A négy szent között ugyanis feltűnik Szent Hedvig alakja, de a többi szent sem a „klasszikus” római ókeresztény mártírológiából való: Szent Ilona, Szent Elek és első helyen: Szent Bernardin.

Hedvig az arnótfalvi oltárral ellentétben itt nem hercegnőként, hanem szerzetesekhez hasonló (özvegyi vagy vezeklő) viseletben jelenik meg, így még nehe-

7. kép. A lőcsei Szt. Erzsébet-oltár külső táblái. Fénykép, Divald Kornél (1903/05) (12 x 11 cm) KÖH F. 12731

53 Kaczmarek 1996. 140.

zebb az azonosítása. Attribútuma itt is a templomocska, jobb kezével azonban különös tárgyakat tart, amelyek szintén ismeretesek ikonográfiájából, egy pár cipő két darabját, ezek már a kezdetektől kísérik Hedviget a művészetben.⁵⁴ Legendájából tudjuk, hogy csak a papi elit jelenlétében húzott cipőt, különben hóba-fagyban mezítláb járt, s az önsanyargatástól véres lába nyomán vörös lett a föld.⁵⁵ Szent Ilona sem túl népszerű a középkori Magyarországon, ezért feltűnő, hogy Arnótfalva patrocíniuma is Krisztus keresztjét feltaláló özvegy, Nagy Konstantin anyja, ezért állandó attribútuma a Szent Kereszt. A lőcsei oltár szárnyain megfestett két özvegyi viseletbe öltöztetett asszony, Ilona és Hedvig feltűnő kontrasztot képvisel az oltárkép világias, drága kárpitokba burkolt, fedetlen nyakú és homlokú, divatos ékköves főkötőbe öltözött nőalakjával, aki a „modern” fiatal hercegnőt, s nem az idős korú, gyászoló özvegyet személyesíti meg.

A lőcsei oltáron a szárnyakra festett férfiszentek okozzák az igazi meglepetést, hiszen sienai Szent Bernardin és Szent Elek, az arnótfalvi szenthez, Rókushoz hasonlóan „új szentek”, kevésbé ismertek, dacára, hogy Alexius nem az újabb középkori szentek közül való. Szent Elek vagy Alexius a 16. századi magyar nyelvű kódexirodalomban is megjelenik, regénybe illő története, mely szerint a gazdag ifjú hosszú utazása és kalandjai után szülei római háza, illetve egy templom lépcsői alatt élt évtizedekig kegyelemkenyéren, sokak számára ismert lehetett. Legendája már a 11. századtól terjedt, s a 12–13. században a népszerű olvasmányok közé tartozott, úgy „szegénységideált” terjesztve: az önkéntes szegénységet.⁵⁶ Eleket zarándokruhában, ismert attribútumával, (a római Aventinón ma is látható) lépcsővel ábrázolják, ahogy a ferencesnek készült Tihanyi Kódex (1530 k.) írja: „szegénőknek ruhájába öltözik, és Asszonunk Máriának egyházának gádjára az több szegénők közé leile”.⁵⁷ A szárnyak első tábláján Szent Bernardin jelenik meg, akinek kanonizációs bulláján még szinte „meg sem száradt a tinta”, hiszen a ferences szerzetest 1450-ben, hat évvel halála után avatták szentté. Itt azonban nem egy kánon szerint megfestett, idealizált szentet, hanem egy 15. századi ferences szerzetest, egy valódi „cseri barátot” látunk, aki szenvedélyesen prédikál a templomban, de még inkább a templomon kívül. Ilyennel a kor embere is találkozhatott, és találkozott is. Egy emberöltővel korábban Közép-Európát járta egy hasonló szerzetes, Kapisztrán János, aki legemlékezetesebb és leggyűjtőbb prédikációt éppen Szilézia központjában, Boroszlóban tartotta 1453–1455 között, majd Magyarországon, Nándorfehérváron működött, s kultusza jó úton haladt a 15. század második felében, hogy újabb közép-európai szent váljék belőle.

54 Kaczmarek 1996. 140.

55 [é]s mezítlábban mind télen és mind nyáron és mindön erős időkben ekképpen jár vala, s lábi öltözetet csak akkoron veszen vala fel, mikoron pispököknek, papoknak és barátoknak eleikben megyen vala, és a lába nyoma törés miá' vérrel tettetik vala. EK Nádor-kódex f. 270.

56 Jónás 1986. 129–130.

57 Nyelvméltár 15. 268.

Letare Germania – Stephanos vidit caelos apertos

A lőcsei oltárképen azonban van még valami, ami a korabeli liturgiáról és kegyurakról, donátorokról árulkodik, s ez a szentek aureolájának felirata. A nagyított képen jól látható, hogy mind Szent Erzsébet, mind Szent István vértanú feje köré rövid latin mondatot írtak gótikus minusculával (8. kép).⁵⁸ A Szent Erzsébeté így hangzik: *Letare, Germania, claro felix germine nascenti Elizabeth ex regali semine*.⁵⁹ Ez bizony nem más, mint a nem sokkal Szent Erzsébet oltárra emelése után született verses zsoltosma részlete, amely a marburgi Erzsébet-templom építésével egy időben jelent meg a Német Lovagrend liturgiájában mint a vesperás (szürkületi/esti imaóra) 1. antiphonája, vagyis a zsoltosma kezdete. A verses ének egy időben született az észak-franciaországi (Cambrai) „*Gaudeat Hungaria*” kezdetű Erzsébet-officiummal, amely Erzsébet magyarországi származását hangsúlyozza, igaz, az „Örvendj, Németország” kezdetű antiphona is utal a szent (magyar) királyi nemzetségére.⁶⁰ A királyi származás ugyanis már eleve a nemességet, az életszentségre való kivételes hajlandóságot jelentette a középkorban, gondoljunk csak a magyar „szentkirályokra”.⁶¹

8. kép. Szt. Erzsébet és Szt. István vértanú a lőcsei oltárképen Fénykép, Divald Kornél? (1903/05 k.) MNG RMGY Fotótár

A feliratból kiderül, hogy a 15. század végén a Németországban született Szent Erzsébet-zsoltosmát énekelték a szepességi Lőcsén is. A másik szent, egyébként Szapolyai védőszentje, glóriájára is egyik officiumának kezdő sorát vésték fel:

58 MNG RMGY Fotótár.

59 Demkó 1896. 78., Gotika 2003. 4. 54. (János Végh), hibásan közli: Schürer–Wiese 1938. 232.

60 Heinzer 2007; Morent 2007; Sankt Elisabeth 1981. 525–528. (F. Rädle).

61 Az uralkodók szentségéről vö.: Klaniczay 2000, különösen 169–202. és 243–265.

*Stephanos uidit caelos apertos uidit et introiuit.*⁶² Vagyis 1491-ben István ünnepén ez az ének hangzott fel a *Laudes* (hajnali imaóra) 4. antiphonájaként (a szöveg egy része responsoriumokban is ismétlődik).⁶³

Hasonlóan liturgikus szöveg kezdete a Szent Flórián-felirat is: *In floriano latuit sub militari clamide xpi tiro qui patuit domino.*⁶⁴ Ez a mondat (jelentése: Flóriánban a katonaköpeny alatt Krisztus szolgája rejtőzött, aki megnyílt az Úrnak) rímes officium részeként ismeretes a középkori énekes liturgiában, mint a Szent Flórián-matutinum (vagyis az éjjeli imaóra) első antiphonája.⁶⁵ A felső-ausztriai Szent Flórián-konventben, amely a középkorban kódex- és kottamásoló műhelyéről volt nevezetes, 1320 körül Flórián-officiumot, illetve egész misekönyvet szerkesztettek védőszentjük liturgiájával.⁶⁶

A menedékkői „néma barátok”, Arnótfalva birtokosai, maguk is tartottak fent kódexmásoló műhelyt, a kolostor Konrád nevű perjele a 14. század elején több liturgikus könyvet másolt a rendháznak, köztük graduálét is. 1500-ban Jodok, a szepességi Wagendrüsselből származó szerzetes lett Menedékkő priorja, aki több egyházi művet másolt a kolostornak, köztük énekeskönyveket: két graduált és két antiphonariumot.⁶⁷

A lőcsei oltárkép a nimbuszokban megjelenő zsolozsmaversekkel a közép-európai szentek több irányú – vizuális és vokális – tiszteletének bizonyítéka, az aranyló mondatok ugyanakkor talán segítségére is voltak az oltárigazgatóknak, papoknak, amikor a szentek officiumait végezték.

Bár csak a főalakok officiumai jelennek meg a feliratokban, talán nem véletlen, hogy Szent Hedvignek is van egy vesperás-antiphonája az Erzsébet-antiphona kezdeti szavaival, amelyet egy 15. századi sziléziai antiphonáléból ismerünk: *Letare Germania, quae de stirpe regia Meranie ducis ortam ab infancia dignam Dei gracia Hedwigim producis.*⁶⁸ Hedvig kultuszában rögtön szentté avatása után megjelenik az énekes liturgia, először Sziléziában szekvenciák formájában, vagyis az énekes mise részeként, de 1350 körül már verses zsolozsmá-

62 Demkó 1896. 78., Gotika 2003. 4. 54. (János Végh), hibásan közli: *Schürer–Wiese* 1938. 232.

63 A Stephanus-officiumot tartalmazza egy 13. század végi feltehetően Bolognából származó antiphonale, amely ma az ausztrál nemzeti könyvtár gyűjteményének kincse. (Poissy Antiphonale, State Library, of South-Australia) www.slsa.sa.gov.au/antiphonal.

64 Demkó 1896. 78., Gotika 2003. 4. 54. (János Végh), hibásan közli: *Schürer–Wiese* 1938. 232.

65 Online Resource of Medieval Liturgical Text. www.cursus.uea.ac.uk

66 Offizium des Hl. Florian, 1320 körül., Missale secundum usum ecclesiae S. Floriani (14. század vége). Sankt Florian, Stiftsbibliothek III/205.

67 ...Conradus... egregius scriptor, et quamplures ecclesiasticos libros scripsit, ornatos stylo, sive caractere videlicet: Missalia Conventualia duo, Graduale unum, Breviarium, Collectarium et Librum Defunctorum, quos usque hodie conventus habet in usu. [...] Anno Domini MD. in Jubileo venerabilis pater D. Jodocus fuit electus in Priorem, qui fuit oriundus de Wagendrisl, professor hujus domus. Ipse in scribendis libris fuit sedulus: scripsit enim duo Antiphonaria, et duo Gradualia in papyro... Fundatio Lapidis Refugii (Wagner)

68 Hedvig-zsolozsma (Vesperás – 1. Antiphona) egy 15. századi antiphonáléból. *Walter* 1996. 4. kép

ját, vagyis az imaórák szerinti officiumát is éneklék. IV. Károly császár 1360-ban jelenti VI. Ince pápának, hogy a Hedvig-zsolorozsmát szeretné a szászországi ferences és klarissza kolostorok liturgiájába bevezetni. Kérdés, hogy Lőcsén vagy máshol Szepességben énekelték-e a Hedvig-officiumot, elhangzott-e a *Letare Germania* valahol a szent ünnepén, október 17-én a koraesti imaórán.

Bárki, vagy bárkik is állítottak oltárt 1493-ban a lőcsei templomban, Szent Erzsébet és Szent Hedvig, illetve Szent István diakónus, első vértanú (egyébként Szapolyai névadó és védőszentje) iránt különös tiszteletet tanúsítottak, de az obszerváns ferencesek is fontos szerepet vittek vallásgyakorlatukban. Hogy Tescheni Hedvig és az 1487-ben, bátyja halála után a szepesi grófságot megörökölt, majd nádorrá választott Szapolyai István ilyenek voltak, ezt írásos források tanúsítják. Ha feltesszük, hogy a lőcsei Szent Erzsébet-oltárhoz valamilyen kapcsolat fűzte a Szapolyai házaspárt, kérdés, hogy Szent István első vértanú mellett miért nem Sziléziai Szent Hedvig jelenik meg az oltárképen? Erre a kérdésre éppen Szent Hedvig kultuszának viszonylagos ismeretlensége adhatja meg a választ, hiszen egy kevésbé ismert szent, a katolikus egyház egyik első szentje, István mellett bizonyos értetlenséget váltott volna ki a lőcsei hívek körében, Árpád-házi Erzsébet viszont méltán képviselhette kései rokonát.

Szepeshely

Szapolyai István 1499 karácsonyán, nem sokkal halála előtt Pápán kelt végrendeletében megemlékezik a szepeshelyi Szűz Mária-kápolna (Szapolyai-kápolna) alapításáról, s végakarata szerint ott kíván végső nyughelyet magának. A testamentumosok között ott volt Miklós karthauzi barát, illetve két obszerváns ferences, Demeter és János, két plébános és a nádor két káplánja. Szapolyai testamentumában kivételes bőkezűséggel emlékezik meg a szepesi Szent Márton-egyházról, hiszen a gazdag mezővárost, Göncöt hagyja a káptalanra, amelynek kegyura volt, kérve, hogy a város jövedelméből mindennap mondjanak énekes misét elhunyt bátyja és a szintén oda temetett anyjuk, valamint az ő lelki üdvéért.⁶⁹

Az özvegy hercegnő nemcsak a birtok- és családi ügyek intézésében volt a nádor méltó utódja, hanem a kegyuraságban is vindikálta magának férje örökségét. 1505-ben már ő nevezte ki Lomnici Jánost szepesi prépostnak, 1506-ban pedig kieszközölte, hogy Róma bíborosai 17 függőpecséttel megerősített búcsúengedélyt adjanak ki azoknak, akik a Szűz Mária-kápolnát Gyümölcsoltó Boldogasszony, Nagyboldogasszony és Szent István első vértanú ünnepén felkeresik.⁷⁰ A búcsúengedély nemcsak a Mária-tiszteletről, hanem Szapolyai István védőszentje kultuszáról is árulkodik, így bizonyos, hogy a lőcsei antiphona a szepeshelyi kápolnában is felhangzott.

69 MOL DI 25386, 25287; EK Coll. Kapr. LIII; *Wagner* 1774. I. XXX. sz.

70 MOL DI 38707

Hedvig azonban nem elégedett meg a férje által épített kápolna búcsúengedélyével, nem sokkal később, 1510-ban hatalmas – egy egész falunyi – alapítványt tett a Krisztus Teste-kápolna fenntartására.⁷¹ A hosszú oklevélben az alapító részletesen, az egyes énekes liturgiákat is pontosan megjelölve írja le a kápolna igazgatója és a mellékük rendelt káplánok kötelességét, ami csak a fejedelmek halotti reprezentációjához mérhető, s az aprólékos előírás igazolja, hogy a tescheni hercegnőnek milyen kivételes gondja volt a liturgiára, a zsolozsmák és misék pontos elmondására.

A devotiójában és patronátusában is kivételes, igényes asszony temetése is hercegnőhöz illően és a hitbuzgóságában szent elődeit követő asszonyhoz méltóan ment végbe. Az 1521. április 6-án a trencsényi várban elhunyt Hedvig koporsóját hat héttel halála után, 1521. május 12-én zuhogó esőben vitték előbb Lőcse külvárosába, minden bizonnyal a városfalon kívüli Szent Erzsébet-templomba, amelynek ekkor még díszje volt a Szent Erzsébet-oltár, Szent István vértanú és Hedvig ábrázolásával. Tény, hogy Lőcsén a papoknak, szerzeteseknek 4-4 forintot, az iskolásnak és az énekesnek 1-1-et adott az anyja halotti menetét kísérő György. A szepesi káptalan dombja felé haladó úton a halottas kocsin négyen ültek, s egyfolytában zsolozsmákat énekeltek, mögöttük lovagolt fekete lovon a gyászoló fiú. A kocsi mellett kétfelől 5-5 gyalogos haladt, kezében fáklyával, utána a hercegnő három tanácsosa lovagolt. Összesen 60 lovas udvaronca kísérte, a menetet 30 huszár zárta. A síró asszonyok és lányok 15 kocsit töltöttek meg. A temetést végül május 12-én celebrálta Podmaniczky István trencsényi származású nyitrai püspök Szepeshelyen, majdnem negyven pap és szerzetes részvételével.⁷²

A sziléziai Teschenben született Hedviget, aki apró fejedelemségéből igen fiatalon egy másik, de hazájához sokban hasonló „országba”, a Szepesség földjére költözött, ahol férje családja „uralkodott”, s ahol a lakosok többsége az általa is értett német nyelvet beszélte; Szent Márton egyházába temették, ami jelképes is lehet, hiszen Toursi Szent Márton Közép-Európából indult s lett francia földön püspök majd szent. A prépostsági templom főoltárára pedig nem sokkal korábban, talán éppen a Szapolyai család közreműködésével került fel a Szentkirályok mellé Szent Oszvald, Szent Lajos francia király és Toulouse-i Szent Lajos. A család azonban a sok szent között mégis Szűz Mária megkoronázását rendelte meg temetkezési kápolnájába, amelyet ugyancsak a Boldogasszonyról nevezett el. A hercegnő bőkezű alapítvánnyal gondoskodott róla, hogy emlékére minden év október 17-én, Sziléziai Szent Hedvig ünnepén és a következő 7 napon elmondják és elénekeljék a zsolozsmákat.

*

71 Wagner 1774. I. 359–363., EK Coll. Kapr. XXIX. Vö.: *Pirhalla* 1899. 131–133.

72 Wagner 1774. II. 140–141., *Sopko* 1995. 229., *Sroka* 2005. 71–73.

Végezetül a középkori Közép-Európa három kivételes nőalakjának, Andechsi és Sziléziai Hedvignek, Magyarországi és Thuringiai Erzsébetnek, valamint kései rokonuknak, Tescheni és Szepesi Hedvignek a példája mögött egy tágabb, a régió egyetemes történetét is érintő tendencia sejlik fel, egy sajátos, az integrációt sem nélkülöző politikai szándék, amely Közép-Európát politikai entitások – nagyhatalmú királyságok, ugyanakkor hercegségek, fejedelemségek – konglomerátumaként képzelte el és formálta Hessentől Csehországon és Lengyelországon át Sziléziáig, Magyarorszáig. Ezt a Közép-Európát szoros dinasztikus, politikai sőt társadalmi kapcsolatok formálták, ez a régió sajátos, a német kultúra meghatározó szerepe mellett a cseh, a lengyel, a magyar kultúrát is integráló egyházi és világi műveltséget hozott létre, saját elittel, saját művészettel, sőt saját szentekkel, „vigyázó szemét” ugyanakkor Tours-ra, Sienara, Northumbriára, Toulouse-ra, sőt Párizsra „vetette”. A Szapolyaiak szepességi egyházpártoló törekvése is beillik ebbe a vonulatba, egyébként a Szepesség társadalmi, műveltségi és politikai mikrokozmosza jelképe is lehet ennek a középkori Közép-Európának, ahol a birodalmak mellett, sőt helyett több-kevesebb szuverenitással rendelkező politikai struktúrák jöttek létre. A világtörténet azonban közbeszólt, s két birodalom kezdett kinyúlni Közép-Európa felé, s hogy ez milyen hamar átstrukturálta a régiót, azt a saját bőrén talán senki sem érezte jobban, mint éppen a szepesi grófok, a szepességi egyházak és oltárok donátorainak ivadéka, Szapolyai János.

Források

- EK = ELTE Egyetemi Könyvtár
 Coll. Hev. = Kézirattár, Collectio Hevenesiana (Hevenes-gy.)
 Coll. Kapr. = Kézirattár, Collectio Kapryana (Kaprinay-gy.)
 Coll. Pray. = Kézirattár, Collectio Prayana (Pray-gy.)
 Nádor-kódex = Kézirattár, Cod. Hung. 1.
 KÖH = Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
 F. = Fényképtár
 MNG = Magyar Nemzeti Galéria
 RMGy = Régi Magyar Gyűjtemény
 MOL = Magyar Országos Levéltár
 DI = Diplomatikai gyűjtemény
 UeC = E 156 Urbaria et conscriptiones
 ŠA Levoča = Štatny oblastný archív v Levoči
 Can. vis. = Spišske byskustvo, kanonické vizitácie (Szepesi püspökség, canonica visitatiók)
 SK = Spišská diecéza, Biskupský archív (Spišská Kapitula)
 Can. vis. = Kanonické vizitácie farností spišskej diecézy (a Szepesi Püspökség plébániáinak egyházlátogatási jegyzőkönyvei)
 № 1 = 1655/56. év (Pálfalvai János)
 № 2 = 1693. év (Mattyasovszky László)
 № 3 = 1712. év (Sigray János)

Bibliográfia

- AO – Anjoukori okmánytár. I–VI. Szerk. Nagy Imre. Budapest, 1878–1891. VII. Szerk. Tasnádi Nagy Gyula, Budapest, 1920.
- BÁLINT 1977 – Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium 1–2. Szent István Társulat, Budapest, 1977.
- BIERMANN 1894 – Biermann, G.: Geschichte des Herzogtums Teschen. Karl Prochaska, Teschen, 1894².
- BONFINI 1995 – Bonfini, Antonio: A magyar történelem tizedei. Ford.: Kulcsár Péter. Budapest, 1995.
- CHALUPECKÝ 1997/98 – Chalupecký, I.: Spoločenský a duchovný život Levoče v prvej polovici 16. storičia = Z minulosti Spiša 5–6. [1997–1998] 89–104.
- CSÁNKI – Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–V. MTA, Budapest, 1890–1913.
- DEMKÓ 1896 – Demko Kálmán: Lőcse műtörténeti leírása. Reiss, Lőcse, 1896.
- DIVALD 1906 – Divald Kornél: Szepesvármegye művészeti emlékei II. Szobrászat és festészet. Budapest, 1906. (Szepesvármegye művészeti emlékei I–III. Stephanaeum, Budapest, 1905–1907).
- DOBSZAY 2000 – Dobszay László: Az ország patrónusainak liturgikus tisztelete a középkori zsolozsmában. In: Cséfalvy Pál--Kontsek Ildikó (szerk.): Magyar szentek tisztelete és ereklyéi. Keresztény Múzeum, Esztergom, 2000. 96–106.
- ELISABETH VON THÜRINGEN 2007 – Elisabeth von Thüringen – eine europäische Heilige. I–II. Katalog–Aufsätze. (3. Thüringer Landesausstellung Wartburg–Eisenach, 7. Juli–19. November 2007). Bluben, Dieter–Werner, Matthias (Hg.). Michael Imhof, Petersberg, 2007.
- FAJT 2003 – Fajt, Jiří: Medzi dvorom a mestom. Maliarstvo na Spiši okolo roku 1500 a magnatska rodina Zápoľských. In: Buran, Dušan et al.: Gotika. Dejiny slovenskeho výtvarného umenia. [Kiállítási katalógus] Slovenská narodná galéria v Bratislave–Slovart, Bratislava, 2003. 399–428.
- FUNDATIO LAPIDIS REFUGII (Wagner) – Fundatio Lapidis Refugii seu monasterii beati Johannis Baptistae. In: Wagner, Carolus: Analecta Scepusii sacri et profani. II. Viennae, 1774. 69–79.
- GOTIKA 2003 – Buran, Dušan et al.: Gotika. Dejiny slovenskeho výtvarného umenia. [Kiállítási katalógus] Slovenská narodná galéria v Bratislave–Slovart, Bratislava, 2003
- GOTTSCHALK 1964 – Gottschalk, Joseph: St. Hedwig, Herzogin von Schlesien. (Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschland Band 2.) Institut für Ostdeutsche Kirchen- und Kulturgeschichte Köln–Wien, Böhlau, Köln, 1964
- HEINZER 2007 – Heinzer, Felix: Die „heilige Königstochter“ in der Liturgie. In: Elisabeth von Thüringen – eine europäische Heilige. I–II. Katalog–Aufsätze. (3. Thüringer Landesausstellung Wartburg–Eisenach, 7. Juli–19. November 2007). Bluben, Dieter–Werner, Matthias (Hg.). Michael Imhof, Petersberg, 2007. Aufsätze 215–225.
- HEVENESI 1737 – Hevenesi Gábor: Ungaricae sanctitatis indicia, seu brevis quinquaginta quinque sanctorum, beatorum ac venerabilium memoria iconibus expressa. Tyrnaviae, 1737²
- IRGANG 1996 – Irgang, Winfried: Die hl. Hedwig in der Geschichte. In: Grunewald, Eckhard–Gussone, Nikolaus (Hrsg.): Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit. R. Ouldenbourg, München, 1996. 23–38.
- JARITZ 1999 – Jaritz, Gerhard: Die Kartäuser von Mauerbach und ihre Geschichte. Spirituelles Leben auf materialer Basis = Österreichs Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege LIII [1999] Heft 2/3/4. 375–384.
- JAVORSKÝ 1997/98 – Javorský, František: Levočské kostoly v kontexte dejín mesta = Z minulosti Spiša V–VI. [1997/1998]. 33–51.
- KACZMAREK 1996 – Kaczmarek, Romuald: Das Bild der hl. Hedwig in der Kunst. In: Grunewald, Eckhard–Gussone, Nikolaus (Hrsg.): Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit. R. Ouldenbourg, München, 1996. 137–157.

- KLANICZAY 2000 – Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Balassi, Budapest, 2000
- LANDWEHR VON PRAGENAU 1976 – Landwehr von Pragenau, Moritz: Geschichte der Stadt Teschen. Hg. Von Walter Kuhn. (Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte, Band 18). J. Thorbecke, Würzburg, 1976
- MADAS–KLANICZAY (szerk.) 2001 – Madas Edit–Klaniczay Gábor (szerk.): Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból II. Osiris, Budapest, 2001
- MAMŰL. – Magyar Művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. Főszerk.: Kőszeghy Péter. I–VII. Balassi, Budapest, 2004–2007
- MARSCHALL 1980 – Marschall, Werner: Geschichte des Bistums Breslau. Theiss, Stuttgart, 1980
- MORENT 2007 – Morent, Stefan: Letare Germania – Ein poetisch-musikalisches Reliquiar zu Ehren der hl. Elisabeth von Thüringen (1207–1231) = Informationen für Religionslehrerinnen und Religionslehrer Bistum Limburg 36. [2007]/3. 109–114.
- MROZOWICH 1996 – Mrozowich, Wojciech: Eine unbekannte „Vita beatae Hedwigis“ aus den Sammlungen der Universitätsbibliothek Breslau/Wroclaw. In: Grunewald, Eckhard–Gussone, Nikolaus (Hrsg.): Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit. R. Ouldenbourg, München, 1996. 55–87.
- MROZOWICH 2006 – Mrozowich, Wojciech: Die Heiligen und ihre Verehrung im mitteralterlichen Schlesien (Ein Kurzüberblick) = Concilium medii aevi 6. [2006] 1–14.
- NOVOTNÁ 2003 – Novotná, Mária: Kaplnka Nanebovzatia Panny Márie (tzv. Kplka Zápoľskovcov) pri Kostole svätéhoz Lakoslava v Spišskom Štvrtku. In: Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinach Spiša. In: Homza, M.–Gładkiewicz, R. (ed.) Levoča–Wroclaw, 2003. 203–208.
- NOVOTNÁ 2007 – Novotná, Mária: Oltár sv. Stefana a Imricha v Matejovciach = Pamjatky a múzeá 56. [2007]/2. 2–8.
- NYELVEMLÉKTÁR – Nyelvelmléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok 1–16. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1874–1908.
- PILHALLA 1899 – Pilhalla Márton: A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig. Szepesmegyei Történelmi Társulat, Lőcse, 1899.
- SANKT ELISABETH 1981 – Sankt Elisabeth, Fürstin, Dienerin, Heilige. Aufsätze, Dokumentation, Katalog [Ausstellung zum 750. Todestag der Hl. Elisabeth, Marburg, Landgrafenschloß und Elisabethkirche, 19. November 1981. – 6. Januar 1982] Hrsg. von der Philipps-Universität Marburg. Thorbecke, Sigmaringen, 1981.
- SCHEDER 1493 Buch – Scheder, Hartmann: Buch der Croniken und geschichten mit figuren und pildnissen von anbeginn der welt bis auf dise unnserer Zeit. Durch Georgium Alten ... in diss Teutsch gebracht. Koberger, Nürnberg, 1493.
- SCHEDER 1493 Liber – Scheder, Hartmann: Liber cronicarum cum figuris et imaginibus ab inicio mundi. Koberger, Nürnberg, 1493.
- SCHEDER 1500 – Scheder, Hartmann: Liber chronicarum. Das buch Der Croniken unnd geschichten. Aus dem Lat. übers. von Georg Alt. Johann Schönsperger, Augsburg, 1500.
- SCHÜRER–WIESE 1938 – Schürer, Oskar–Wiese, Erich: Dutsche Kunst in der Zips. Brünn–Wien–Leipzig, 1938.
- SOPKO 1995 – Kroniky stredovekého Slovenska. Stredoveké Slovensko očami kráľovských a mestských kronikárov. Red. J. Sopko, Bratislava, 1995.
- SROKA 1996 – Sroka, A. Stanisław: Mecenat Piastówny Cieszyńskiej Jadwigi (†1521) nad klasztorem kartauzów w Lapis Refugii na Spiszu. In: Derwich, Marek–Pobóg–Lenartowicz (red.): Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i. nowożytnym. (Opera ad historiam monasticam spectantia. Marcus Derwich (ed.). Series I. Colloquia 2. Opole–Wrocław, 1996. 395–397.

- SROKA 2003 – Sroka, A. Stanisław: Kościół na Spiszu w średniowieczu – stan badań. Gthe Church of Medieval Scpusia – State of Research. In: Terra Scepusiensis. Stav badania o dejinach Spiša. In: Homza, M.–Gładkiewicz, R. (ed.) Levoča–Wrocław, 2003. 449–454.
- SROKA 2005 – Sroka, A. Stanisław: Jadwiga Zapołya Piastowna śląska na Węgrzech w dobie panowania Jagiełłonów. Societas Vistulana, Kraków, 2005.
- SUCKALE 2003 – Suckale, Robert: Maľby retabula hlavného oltára v Dóme sv. Alžbety v Košiciach. In: Buran, Dušan et al.: Gotika. Dejiny slovenskeho výtvarného umenia. [Kiállítási katalógus] Slovenská narodná galeriá v Bratislave–Slovart, Bratislava, 2003. 364–382.
- VÉGH 2003 – Végh János: Spisské maliarstvo poslednej tretiny 15. storičia. In: Buran, Dušan et al.: Gotika. Dejiny slovenskeho výtvarného umenia. [Kiállítási katalógus] Slovenská narodná galeriá v Bratislave–Slovart, Bratislava, 2003. 382–397.
- VERANCICS 1857–1875 – Verancics Antal összes munkái 1–12. (Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptores II–XIII.). Közli: Szalay László–Wenzel Gusztáv. Pest–Budapest, 1857–1875.
- WAGNER 1774 – Wagner, Carolus: Analecta Scepusii sacri et profani I–III. Viennae, 1774.
- WALTER 1996 – Walter, Rudolf: Musikalische Kompositionen zur Verehrung der heiligen Hedwig aus Schlesien. In: Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit. R. Ouldenbourg, München, 1996. 195–223.
- ZsO – Zsigmond-kori oklevéltár. I–VIII. Összeállította: Mályusz Elemér–Borsa Iván. Budapest. 1951–2003.